

Jelínek, Milan

Postavení slovesa v obrozenských odborných textech

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1960, vol. 9, iss. A8, pp. [19]-28

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101266>

Access Date: 12. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILAN JELÍNEK

POSTAVENÍ SLOVESA V OBROZENSKÝCH ODBORNÝCH TEXTECH

1. V obrozených odborných projevech¹ podobně jako v odborných projevech dnešních se téměř důsledně uplatňuje tzv. objektivní slovosled, záležící v postupu od východiska sdělení k jeho jádru. Tím se dostává nejzávažnější část sdělení do koncového postavení, a to ve shodě s logickým rozvíjením myšlenky od známých skutečností k neznámým.² Takřka pravidelné střídání východisek a jader sdělení dodává odborným projevům klidnou, vyváženou povahu, jak to ostatně vyžaduje cíl odborné literatury — přesvědčit čtenáře o správnosti uváděných poznatků logickými argumenty. Přitom se princip objektivního pořadu nevztahuje jen na větu, ať již samostatnou nebo účastnicí se souvětí celku, nýbrž i na celé souvětí, ba i na útvary vyšší než souvětí, na skupinu vět, odstavec, skupinu odstavců atd.

Při slovosledném uspořádání věty má důležitou funkci určité sloveso, neboť to slouží jako spojovací článek mezi částí východiskovou a jádrovou, pokud ovšem není vlastním východiskem nebo jádrem sdělení.³ Přitom tíhne spíše k části jádrové než východiskové, a to tím více, čím je bohatší jeho lexikální význam. Naopak s ubýváním obsahových znaků vystupuje do popředí spojovací funkce slovesa.

2. V rozporu se spojovací funkcí slovesa byl v době obrozené gramatický princip, podle něhož se určité sloveso kladlo na konec věty.⁴ Sloveso sice zůstávalo v jádru sdělení, kam obyčejně patří, ale nemohlo pro své koncové postavení sloužit jako přechodový článek mezi východiskem a jádrem. To ovšem vedlo ke snížení zřetelnosti větných celků, zejména složitějších, na jaké byl právě obrozený odborný styl bohatý. Význam postavení slovesa pro zřetelnost větného celku vyplývá z toho, že ze slovesa vychází jak základní větotvorný vztah predikativní, tak i syntaktické vztahy uvnitř přísudkové části věty (předmětové, příslovecné a doplňkové). Právě skrze sloveso navazuje podmět významové spoje s primárními rozvíjecími členy přísudku (tj. se členy přímo závislými na určitém slovese). Stojí-li určité sloveso na konci věty, jsou všechny primární vztahy uvnitř rozvitého přísudku jednosměrné, totiž od slovesa na konci věty k jejímu začátku, kdežto má-li středové postavení, jsou dvojsměrné, totiž od slovesa k začátku a konci věty. Při středovém postavení určitého slovesa se zkracuje vzdálenost mezi podmětem a slovesným přísudkem, a tím se stávají významové spoje mezi podmětem a primárními přísudkovými členy zřetelnější. Uvádět příklady na rozpor mezi kontextovým rozvržením věty a gramatickým principem, podle něhož se určité sloveso kladlo na konec věty, bylo by zbytečné, protože je lze namátkou vybrat z kteréhokoli odborného (a nikoli jen odborného) obrozeného textu. Omezíme se na jeden doklad ze Šafaříka, typický pro obrozené stadium vývoje spisovné češtiny:

Že nám zde jen o rozdíl nejstarší známé češtiny od novější, nikoli o poměr staré češtiny ke starším a bohatším jejím sestrám, staroslovánštině, řečtině, sanskritu atd. Činiti jest, že tedy jen výměsky ze staročeské mluvnice potahmo k tomu rozdílu, nikoli celou soustavu, a to ještě nadto jen z empirického, nikoli kriticko-spekulativního stanovíště (tato poslední úloha by nás nevyhnutelně ke zjinačení vůbec přijaté a v praktickém ohledu dosti pohodlné grammatické naší soustavy vedla) podati můžeme, k jejichž prospěšnému čtení a vyrozumění dokonalá známost novější grammatiky české potřebská jest, samo sebou se rozumí (Mluv 7).⁵

Jednosměrnost přísudkových vztahů, způsobená kontextově nezdůvodněným koncovým postavením určitých sloves, snižuje přehlednost uvedeného souvětí tím více, že nejdůležitější části jader sdělení jsou bohatě rozvity sekundárními, terciárními i ještě výše závislými větnými členy.

Od případu, kdy je sloveso v koncovém postavení podle dobového gramatického principu, musíme lišit případy, kdy sloveso zaujímá koncovou pozici jako nejdůležitější část jádra sdělení. Tehdy je totiž jednosměrnost přísudkových vztahů vynucena kontextovým rozvržením, a proto připravena. Určité sloveso neplní spojovací funkci mezi částí východiskovou a jádrovou, a proto jeho postavení na konci věty není v rozporu s jeho úkonem ve větě. Úmyslně volím příklad z téhož autora, protože nám dává možnost srovnávat jednak spojovací středové postavení slovesa, jednak jeho kontextově zdůvodněné postavení koncové s koncovou pozicí slovesa podmíněnou dobovým gramatickým principem, jak nám ji ukázal příklad předcházející:

Z ohledu rozdílu mezi *l* a *ř* řídíme se nejen příkladem českých Bratří, nýbrž spolu a především obdobou ostatních nářečí, zvláště staroslovanského a polského, kteráž ovšem od pravopisu bratrského v této části často se různí (Mluv 11).

3. Nejdůležitější část východiska sdělení má tendenci zaujmout postavení počátkové.⁶ Srov. např. tyto úryvky textu:

Pozoroval jsem tuto nemoc [= choleru] na hranicích gubernie Chersonské a Podolské v městě Červenci a Srpnu... Začátek nemoci v oněch krajinách bylo obyčejné silné bolení žaludku, s těžkostmi a zdviháním a konečně s vrhnutím látky obyčejně sliznaté, zahořklé... (Op ČČM 23/1 98).

[Nadpis:] Rád učení. V ohledu na školní pořádek zakládalo se učení Pražské na zásadě zachovávané ve všech znamenitějších universitách středověkých, dle které totiž obecná učení nepovažovala se za vychovací ústavy..., nýbrž za ústavy vědecké... (TmkUn 62–63).

Charakteristický je zejména druhý příklad, v němž na prvním místě ve větě stojí východisko daného větného celku (*v ohledu na školní pořádek*), na druhém místě sloveso jako prostředek spojující východiskovou část věty s jádrovou (*zakládalo se*) a teprve na třetím druhý člen východiska, který je zároveň tematickým východiskem celé Tomkovy knihy (*učení Pražské*). Ponecháme-li zatím stranou postavení slovesa, snadno zdůvodníme pořadí obou členů východiskové části věty jejich obsahovou závažností: důležitější je zajisté východisko daného větného celku než obecné východisko tematické.

Kdežto východisková část věty bývá v obrozenských odborných textech hojně jednočlenná, mívá jádrová část nejčastěji několik primárních členů. Bývají seřaděny obyčejně podle klesající obsahové závažnosti od konce věty směrem k rozhraní mezi východiskovou a jádrovou částí. Není-li vlastním jádrem sdělení sloveso, pak zpravidla ono zaujímá v dnešní češtině následkem své spojovací funkce postavení hned za jednočlenným východiskem. Toto slovosledné schéma je běžné i v době obrozenské, třebaže s ním zejména v odborné literatuře soutěží schéma se slovesem v koncovém postavení. Např.:

Poněvadž tato jména přídavná od druhého pádu v jednotném počtu se tvoří, stává se často, že před koncovkou *-ný* ještě jedna neb dvě jiné souzvučky se scházejí. V takové případnosti

vkládá se pro snadnější vyslovení po první z těch kolika souzvuček písmě *e*, takže na místě *prosbný*... říkáme i píšeme: *prosebný*... (Chma ČČM 16 569).

Při několikačlenné východiskové části jsou slovosledné poměry složitější, protože určité sloveso má snahu posunout se za první, obyčejně nejdůležitější člen východiska. V četných případech lze pak těžko určit hranici mezi východiskem a jádrem sdělení. Nejde tu ovšem o slovosledné pravidlo, nýbrž o pouhý sklon, jak o tom svědčí kolísání v dnešní češtině: sloveso nacházíme v postavení uvnitř východiska i za ním. Tím spíše kolísala pozice slovesa v češtině obrozenské, neboť v ní se při kladení slovesa střetával princip významový s gramatickým. Domnívám se, že příčinou posouvání slovesa do několikačlenné východiskové části věty je především snaha zřetelně oddělovat větné členy.

4. Četné jsou v obrozenské odborné literatuře i případy, kdy je sloveso neobyčejně vřazeno mezi členy jádrové části sdělení. Křížení živého významového a knižního gramatického principu při kladení slovesa vedlo totiž k tomu, že se v povědomí obrozenských autorů sloveso do jisté míry uvolňovalo z celkové slovosledné organizace věty. Zvláště tomu tak bylo v literatuře odborné. Příklady:

Zbývá, abychom zde u samého vstupu zmínku učinili o pravopisu (ŠafMluv 7).

Později však německých jmen přibývá, neb často tam [= v „purkrechtních registrech“ statku radujinského a počeplického] čteme, že sedlák jména českého statek svůj prodává kupci německé jméno majicimu, tak že německá jména ku konci četněji se nale za jí než česká (Kouba ČČM 22/1 639).

Na druhém příkladě můžeme zároveň ukázat jistou rozkolísanost v pořadí členů v základních částech věty (v daném případě v části východiskové). Nejdůležitějším členem východiska je v poslední větě našeho příkladu příslovečné určení *ku konci*, ale to stojí až za méně důležitým členem *německá jména*.

5. Pro obrozenskou literární češtinu vůbec a pro obrozenský odborný styl zvláště je charakteristické, že se určité sloveso kladlo na konec věty. Nazvali jsme tento princip principem gramatickým, protože o postavení slovesa nerozhoduje jeho obsahové začlenění do věty, nýbrž jen jeho gramatická povaha. Pokusíme se nyní zjistit podmínky, za nichž sloveso má v obrozenské češtině tendenci zaujmout koncové postavení.

Nejprve si všimneme rozdílu mezi větami hlavními a vedlejšími. Tendence klást sloveso na konec věty je daleko silnější ve větách vedlejších než ve větách hlavních. Jestliže na koncové postavení slovesa vůbec působil slovosled latinský (jedenak skrze veleslavinské vzory a literaturu poveleslavinskou, jednak přímo skrze aktivní znalost latiny), pak ve větách vedlejších tuto tendenci posiloval vliv němčiny.⁷ Pro ilustraci uvedeme příklad vybraný namátkou z Dějin Palackého:

Kteří a jakoví národové v Čechách od počátku věkův bydlili, jest věc určití netoliko těžká, alebrž nemožná. Pozdě zajisté obrátila teprv historie všeobecná zřetel svůj na kraje tyto, nepřístupné nejstarším pěstounům jejím, Řekům a Římanům. Slavný Herodot, první dějepisec, jenž okolo r. 456 před Kristem obraz krajin a národův věku svého dosti hojný a věrný napsal, ještě o vlasti naší žádné zámosti neměl. Tím méně umějí nám o ní povídati jiní po něm spisovatelé, jenž nejvíce jen pomohi popisovali. Nejstarší zprávy o Čechách a Moravě, ukryté v názvu lesův Hercynských, jsou vždy velmi nejisté: lesové zajisté tito, málo byvše známi, v každém věku a u každého téměř spisovatele jiné a jiné pohoří na severu Dunaje znamenali (Děj I/1 39).

V uvedeném úryvku je koncová pozice určitého slovesa důsledná ve větách vedlejších, kdežto ve větách hlavních se střídá s pozicí středovou nebo počátkovou.

Z vět vedlejších počátkové postavení slovesa mají ovšem věty podmínkové se

spojkou *-li*, ale ani případy s koncovým postavením nejsou ojedinělé. Příklonná spojka *-li* je pak připojena za první slovo ve větě, např.:

I není se čemu diviti, ještěli známost naše o duchu, anaby nám ze všech nejbližší býti měla, tak nedostatečná, ba často i pochybná jest (Pal ČČM 1/1 87).

6. Pokud jde o postavení slovesa ve větách hlavních, tu v obrozenské odborné literatuře pozorujeme značné rozdíly mezi větami samostatnými a větami řídicími v souvětích. Následuje-li totiž věta řídicí po větě vedlejší, bývá sloveso velmi často hned na počátku věty řídicí.⁸ Častěji tomu tak bývá v těch podřadných souvětích, jejichž věty nejsou spjaty souvztažnými spojovacími dvojicemi typu *protože — tedy*, *jestliže — pak*, *ačkoli — nicméně* apod. Táž tendence k počátkovému nebo aspoň středovému postavení slovesa se uplatňuje i v druhé části věty řídicí, je-li první část oddělena od druhé vloženou větou vedlejší. Zvítězil tu tedy často nad knižním principem gramatickým, podle něhož se sloveso kladlo na konec věty, živý princip významový, který je podmíněn spojovací funkcí slovesa jednak vzhledem k oběma větám souvětí, jednak vzhledem k oběma úsekům rozdělené věty řídicí.

Nejprve uvedeme několik dokladů na počátkové postavení slovesa po různých druzích vedlejších vět:

Jelikož člověk jest pánem přírody, má na prsto právo k ní, čili bez ohledu může nakládati s ní (KlácDob 43).

Jestliže list takový obsahuje osobné city skladatelovy, počítá se básnický list k lyrické formě; líčíli děje a příběhy, jest oddíl dějoprávní (historické) formy; jestliže zesmyslňuje určité ponětí a pravdy v oděvu krasovědném, na ten čas jej k naučné formě připočítati lze (JgSlst¹ 44—45; v poslední řídicí větě má sice infinitiv s modálním příslovcem v přísudkové platnosti koncovou pozici, ale to je ve shodě se zjištěním, že se při souvztažných spojovacích dvojicích typu *jestliže — na ten čas* objevuje koncová pozice častěji).

Byť třeba rozptyl dvou hmot v celosti stejný byl neb v jistém poměru stál, může býti rozptyl jednotlivých barev rozličný, takže se ze známého poměru rozptylu v celku na rozptyl barev jednotlivých uzavíratí nedá (SmetSíl 197).

Jak mile tedy v nějakém člověku obzvláštnost převahu má nad všeobecností lidskou, neb jak mile člověk nějaký dospěje na vyšší stupeň vzdělanosti, obrátí on se co činný na proti pravidlům a mravům obyčejným (HšDuš 90).

Daleko řídicěji je doloženo postavení středové, např.:

Jestli toto básnické nadšení spojeno s uzralým vkusem a s vycizeným citem: tvar zplozený nabývá krasovědné celoty (JgSlst¹ 31).

Koncové postavení slovesa je sice po vedlejší větě v menšině proti postavení počátkovému, ale přece jen je častější než postavení středové, např.:

Jak mile [osnova] uschla, tkadlec činky k hornímu vratidlu táhne (Chma Krok 3/2 290).

Dříve než [dělola] prostrannost pánvice vyplní, dno její se nakloňuje, a coby se měla do hořejší pánvice vytahnouti, přepáčená dnem dolů visí (AJgÚv 94—95).

Počet případů s koncovým a středovým postavením slovesa vzrůstá při souvztažných spojovacích dvojicích. Lze to vysvětlit tím, že spojovací dvojice těsně spíná větu podřízenou s větou řídicí, takže toto sepětí není třeba vyjadřovat počátkovým postavením slovesa. Protože podřadná souvětí se souvztažnými spojovacími dvojicemi jsou v obrozenské odborné literatuře velmi hojná, posiluje se jejich smlouledem obecná obrozenská tendence ke koncovému postavení slovesa.⁹ Příklady:

Poněvadž vzduch obyčejně studenější jest, tedy krev ochlazená bývá (AJg Krok 2/2 295).

Jsouli ale předměty jako teničkou rouškou potažené a nebe bledomodré, tu delší trvání pěkného počasí očekávati jest (SmetSíl 431).

Ačkoliv tyto lidi vůbec slepými nazýváme, jako všechny, kteříž na zralý zákal zraku trpí, nicméně touto příčinou málokdy se stávají tak dokona slepými, žeby s to nebyli den od noci rozeznávati (Purk ČČM 11 196).

S koncovým postavením slovesa však v těchto případech soutěží postavení počátkové. Srov. např.:

...poněvadž obyčejní řemeslníci s matematikou ve známost nevhážívají, protož zůstávají jich pravidla vši určitosti prázna (Strob ČCM 10 350).

Jakkoliv v obyčejném životě uhle co neviditelný plyn známe, přede dá se velikým zimem a stlačovaním v lisu silném proměnit na tekutinu (AmLuč 260).

V podstatě stejné slovosledné poměry jsou v druhém úseku věty řídicí, který následuje po vložení větě vedlejší. Je-li vedlejší věta uvozena jednoduchou spojkou nebo vztažným zájmenem, popř. vztažným příslovcem, má převahu počátkové postavení slovesa nad koncovým, kdežto při souvztažných spojovacích prostředcích převládá postavení koncové nad počátkovým.

Uvedeme nejprve po dvou dokladech na počátkové a koncové postavení slovesa v druhém úseku věty řídicí, který není svázán s větou vedlejší souvztažným spojovacím prostředkem:

Zimního ale času, že slunce dlouhý čas nevychází, působí to nesnesitelnou a náramně krutou zimu (ŠádZem I 92).

Řeč, jenž pouze pravdy hledí, jmenuje se prostomluva čili prosa (MalýSst 4).

Tak obrazy snové, a no spíce co v opravdivostech v nich přebýváme a jednáme, co pouhá maření (obrazy snové) nám se vyzrazují, když probudivše se podobizny jejich v pomíjení ještě poněkud prodlévající zastihujeme (Purk ČCM 11 196).

Věc sama [= púhon] ve středním věku, kdežto mnohý zeman za pevnými hradbami svými někdy celé říši vzdorovati se opovážil, mnohem těžší a důležitější byla, nežli nyní jest (Pal ČCM 11 90).

Koncové postavení slovesa v druhém úseku věty řídicí, který je spjat s větou podřízenou souvztažnými spojovacími prostředky, můžeme doložit např. souvětím

Neduh, ačkoli velmi záhubný se býti zdá, nicméně zkázu velkou nepůsobí, jestliže náležitě obstarán bývá (AJgKůň 100).

O tom, že ve větách vedlejších je tendence klást sloveso na konec věty daleko silnější než ve větách hlavních, mluvili jsme již dříve a uvedli jsme jako příklad úryvek z Dějin Palackého. Má-li však věta vedlejší řídicí funkci vzhledem k jiné větě vedlejší, která ji buď předchází, nebo je do ní vložena, kříží se dva slovosledné principy, totiž princip klást sloveso na konec věty vedlejší a princip stavět sloveso ve větě řídicí co nejbliže k předcházející větě podřízené. V obrozenské odborné literatuře je hojně doloženo jak postavení koncové, tak i počátkové a středové. Proti řídicím větám hlavním však mají řídicí věty vedlejší mnohem častěji sloveso v postavení koncovém. Uvedu alespoň dva doklady, jeden pro koncové postavení slovesa ve větě řídicí, druhý pro postavení počátkové:

Z toho následuje, že jak brzy velikost průměra určeným, t. j. jmenovaným počtem nám jest dána, lehounce dle pravidla tříoudního neboli zlatého okolek kruhův se nalezi může (SedMěr 81).

Z toho také lze povážiti, že magnetičnost tyčky, kd yž od magnetu na púl palce jest vzdálena, nemůže býti čtyrykrát tak velká, jako kd yž na jeden palec vzdálena jest (Petř ČCM 23/1 44).

7. Určité sloveso se klade často těsně i po přechodnicích, zejména rozvitých, které zaujímají počátkovou nebo středovou pozici ve větě. Počet případů, u nichž je sloveso v těsném postavení po přechodníkové části věty, značně převyšuje počet případů, ve kterých je sloveso od přechodníkové části věty vzdáleno. Příčinou toho je spojovací úkon slovesa vzhledem k přechodníkové části. Protože obrozenská odborná literatura je na přechodníky velmi bohatá, znamená těsné kladení slovesa po přechodníkové části věty stejně jako po vedlejší větě významný průlom do knižní obrozenské tendence ke koncové pozici slovesa.

Uvedeme nejprve příklady pro těsné postavení slovesa po přechodníkové části, ať již ta zaujímá ve větě počátkové nebo středové postavení:

Nemohouce v listech těchto obšírněji jednati o malířství, uvedeme zde jen jakoby živly čili základní míry, jimiž výbornost a cena obrazů změřeny a posouzeny býti mohou (Am ČČM 10 73).

Slované nad severním Dunajem bydlící, Velohorváté, byvše Volharův postupováním tištění, přitáhli do naší vlasti v první polovici VI. věku (JgHist¹ 6).

Daleko méně je doloženo postavení koncové:

Prošedši zajisté za tolik let rozdílné od sebe krajiny a národy, předce všudy, kamkoli se [cholera] dostala, ve všech rozličných klimatech, roku dobách a pověstí povahách vždy tu samou podobu, ty samé vlastnosti na sobějevila (Ryba ČČM 6 85; sepětí přechodníkové části s větou je tu vyjádřeno příslovcem *přece*).

A protož staří sloví *vrah*, *vražda* etc. v přeneseném smyslu zhusta užívajíce, *vražiti* neb *vraždití* místo *zabíjeti* nikdy nekladli, nébrž ve vlastním jeho smyslu (JgSlt² 68).

Stejně slovosledné poměry nacházíme i ve větách, které jsou blíže určeny rozvitým trpným přičestím (přičestní částí), zaujímajícím počátkové nebo středové postavení ve větě. Převahu tu má těsné postavení slovesa po přičestní části:

Kůra na přič rozlomena a drobnohledem popatřena, jeví předrobná zrnka kovová (Pr ČČM 7 211).

Koncové postavení slovesa je sice také doloženo, ale ne tak často jako postavení těsné navazující na přičestní část:

Řeč lužická, zajisté již velmi časně potlačována a pronásledována..., ze staré doby až do času reformace nižádné písemné, na naše časy došlé památky na světlo nevydala (ŠafNár 107).

8. Tendence ke koncovému postavení slovesa se uplatňuje i v rozvité přechodníkové části. Hojně tu však nacházíme přechodník i v pozici počátkové, tj. v pozici, která je běžná v dnešní spisovné češtině. Ani středové postavení přechodníku není v brozenské literární češtině ojedinelé. Příklady pro koncové postavení přechodníku:

[Rumunský národ] hraničíť pak na severu a východě s Malorusy po čáře od Halmův ve stolici Ugošské v Uhřích až do oustí Dněstru, odtud až do oustí Dunaje mořem obmezen jsa (ŠafNár 116).

Změněné postavy těla našeho při otáčení k obstojícímu prostoru nepozorovavše, očkávali jsme, že tatáž ještě krajina nám se představí (Purk ČČM 11 195).

Příklady pro počátkové postavení přechodníku:

On [= genius] předbíhá věk svůj, a jímaje své souvěké mocí neobyčejnou, dává spolu budoucímu věku zákony (Jg ČČM 1/1 30).

Přesvědčivše se o tíži plynů vůbec, tážeme se nyní, jaká jest potažná váha jejich (Smet-Síl 109).

Příklady pro středové postavení přechodníku:

Kniha tato [= Starého Města Pražského], učenému světu až posud naskrze neznámá, chová se při úradě gruntovních knih na radnici Starého města Pražského, dle obsahu i formy své patříto mezi nejdůležitější staré památky, k dějepisu městského stavu v Čechách sloužící (Tmk ČČM 18 566).

Od komičné epopěje rozdílná jest [veselohra] tím, že v ní básníř odstraní se docela, všecko zůstaviv dějícím osobám (JgSlt¹ 62).

Silně se projevuje sklon ke koncovému postavení slovesa v rozvitém přičestí (v přičestní části). Koncová pozice trpného přičestí má zde naprostou převahu nad pozicí středovou a počátkovou. Příklady koncového postavení přičestí:

Pozorněji obadána, jest [sklípkovatina] hmota jednorodá, spojená, sotva pevná, beztvárná (PrŠsav 9).

Úsudek jednou vyjímavě vysloven, může po druhé bez proměny smyslu výslovně býti pronešen (Šir Krok 2/4 560).

Příklad středového postavení:

Jiná [semena] ale před dozráním sňata s rostliny a v obplodí ponechána docházejí, při čemž pohlcují potravu k tomu potřebnou ze semenice a snad i z obplodí (PrRost 302–303).

9. Knižní tendence klást určité a často i neurčité tvary slovesné na konec věty se uplatňuje s neztenčenou silou od prvních obrozenských odborných textů až do konce let čtyřicátých a u mnohých autorů, kteří nabyli českého jazykového a literárního vzdělání v době obrozenské, přesahuje do let padesátých, ba i šedesátých. Mezi jednotlivými obrozenskými autory jsou sice individuální rozdíly v míře uplatňování této tendence, ale ani jedna významnější knižní práce nezůstala jejího vlivu ušetřena. Projevuje se v tom zajisté vědomé úsilí o navázání na odbornou prózu doby renesance a humanismu, ve které se vidělo vyvrcholení kulturních snah tlumočených českým jazykem.¹⁰ Vzorový jazyk veleslavínský poskytl obrozenské češtině vůbec a jejímu odbornému stylu zvláště slovosledná schémata, která byla ze značné části přejata z latiny. Nešlo jen o větné slovosledné schéma s koncovou pozicí slovesa, nýbrž i o anteponování neshodného přívlastku a bohatěji rozvitého přívlastku shodného, o koncové postavení přechodníkového nebo přičestního adjektiva v postponovaném bohatěji rozvitém přívlastku shodném aj.

Tato knižní slovosledná schémata, zejména schéma s koncovou pozicí slovesa, byla v rozporu se základním principem uspořádání slov ve větě — s aktuálním rozvržením věty. Slovosled mluvené češtiny se v době obrozenské beze vší pochyby řídil stejnými principy, jakými se řídí slovosled mluvené češtiny dnešní. Obrozenští autoři si zajisté tento rozpor mezi slovoslednými schématy jazyka psaného a mluveného uvědomovali, ale drželi se knižních, cizím vlivem poznamenaných schémat období veleslavínského, protože vědomě usilovali o obnovení kulturního jazyka, který osvědčil své výrazové schopnosti v nejrůznějších oblastech kulturní činnosti. Napomáhala tomu také odborná tematika, často velmi abstraktní, neboť ta se podstatně lišila od tematiky denních rozhovorů. Naproti tomu jazyk umělecké literatury, bližší svou tematikou dennímu životu, začal se od čtyřicátých let přibližovat jazyku mluvenému a mimo jiné začal opouštět i knižní slovosledná schémata.¹¹

Vliv na udržování silně knižních slovosledných schémat v obrozenské odborné literatuře mělo zajisté i latinské filologické vzdělání obrozenských autorů a v některých případech i jejich aktivní znalost němčiny, jejíž slovosled byl také pod značným tlakem slovosledu latinského. Nesmíme zapomínat ani na to, že se naše obrozenská inteligence učila stylistice a rétorice podle latinských příruček a že se pak o poučky vyvozené z latinské gramatiky a stylistiky opírala při svém tvoření v mateřštině.

Jako nesyستمové slovosledné schéma, porušující slovosledný princip významový, muselo i v odborných textech schéma s koncovým postavením slovesa ustoupit schématu významovému. Stalo se to však až v době poobrozenské, v letech padesátých a šedesátých.

POZNÁMKY

¹ Za odborné považují takové texty, které podávají přímo (bez uměleckého zobrazení) poznatky z nějakého vědního oboru a ke sdělení těchto poznatků užívají prostředků výrazové kondenzačních (termínů a jmenných syntaktických konstrukcí). Protože v době obrozenské

není rozhraní mezi texty odbornými, publicistickými a uměleckými tak ostré jako v dobách pozdějších, zahrnul jsem do rozboru i odborné texty s některými rysy uměleckými (např. Jungmannovu *Slovesnost*, Palackého *Dějiny*, Klácelovu *Dobrovědu*). Sami obrozenští autoři si rozdělili mezi objektivními styly ovšem uvědomovali (srov. příslušné pasáže ve *Slovesnosti* J. Jungmanna, v *Soustavním nástinu slovesnosti* J. B. Malého a v *Počátcích vědeckých mluvnictví českého* Fr. M. Klácela).

² Celkem výstižnou formulaci aktuálního rozvržení věty podává již P. V. Žák v *Böhmische Sprachlehre für Deutsche*: „Auch pflegt der Redende für das, was ihn am lebhaftesten ergreift, erfreut oder erschreckt, gern den ersten Platz zu wählen; hingegen das auf den letzten zu lassen, was er mit abwägendem Verstand als ein unterscheidendes Merkmal beachtet wissen will“ (vyd. 1842, s. 266; vyd. 1846, s. 246). Srov. i v Jungmannově *Slovesnosti*: „Slovce, na které pozornost zbudití chceme, někdy na počátek, někdy na konec klademe“ (vyd. 1845, s. 61).

³ Srov. k tomu výklad Fr. Kopečného o tranzitivnosti (relativnosti) v *Základě české skladby*, Praha 1958, s. 29n., a výklad Fr. Daneše o významových a intonačních podmínkách umístění slovesa ve větě v práci *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Praha 1957, s. 64n.

⁴ Přitom si ovšem obrozenští gramatikové uvědomovali, že český slovosled není určen gramatickou strukturou věty. Fr. M. Pelcl v *Grundsätze der böhmischen Grammatik* se vyslovuje o českém slovosledu takto: „Diese Redetheile können in der böhmischen Sprache, so wie in der lateinischen, fast nach Belieben geordnet werden“ (vyd. 1795, s. 131; vyd. 1798, s. 138). Příznačné je, že srovnává český slovosled s latinským.

⁵ Doklady uvádím pro nedostatek místa jen ve velmi omezeném rozsahu. Při citacích užívám zkratk:

AJgKůň — Ant. J. Jungmann, *Navedení o kontch*. Praha 1818.

AJgŮv — Ant. J. Jungmann, *Ůvod k babení*. Praha 1804.

AmLuč — K. Amerling, *Lučební základy hospodářství a řemeslnictví... Lučba minerální*. Praha 1851.

HšDuš — H. J. Hanuš, *Nástin duševědy*. Brno 1849.

JgHist¹ — J. Jungmann, *Historie literatury české*. Praha 1825.

JgSlst^{1,2} — J. Jungmann, *Slovesnost*. 1. vyd. v Praze 1820, 2. vyd. v Praze 1845.

KlácDob — Fr. M. Klácel, *Dobrověda*. Praha 1847.

MalýSlst — J. B. Malý, *Soustavní nástin slovesnosti*. Praha 1848.

PaJDěj — Fr. Palacký, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenů*. Dílu I částka I.

PrRost — J. Sv. Presl, *Počátkové rostlinosloví*. Praha 1848.

PrSsav — J. Sv. Presl, *Ssavectvo*. Praha 1834.

SedMěř — V. Sedláček, *Základové měřictví, čili geometrie*. Praha 1822.

SmetSíl — Fr. J. Smetana, *Slozpyt čili Fysika*. Praha 1842.

ŠádZem — K. Šádek, *Všebecný zeměpis neb geografie*. Díl I. Hradec Králové 1822.

ŠafMluv — P. J. Šafařík, *Počátkové staročeské mluvnice*. Úvod k Výboru staročeské literatury. Díl I. Praha 1845.

ŠafNár — P. J. Šafařík, *Slovanský národopis*. Praha 1955 (podle 3. vyd. z r. 1849).

TmkŮn — V. V. Tomek, *Děje University Pražské*. Díl I. Praha 1849.

Kromě dokladů z uvedených knih cituji doklady z časopiseckých článků od týchž autorů a autorů dalších: Josefa Chmely (Chma), J. Kouby (Kouba), Jana Ladislava Opice (Op), Frant. Petříny (Petř), Jana Ev. Purkyně (Purk), Josefa Arnošta Ryby (Ryba), Ant. Strobacha (Strob), Frant. Šíra (Šír). Všechny časopisecké doklady jsou vypsány z časopisu Krok (od r. 1821) a z Časopisu společnosti vlastenského Museum v Čechách (od r. 1827).

⁶ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny* II, Praha 1951, s. 908n.

⁷ O silném vlivu němčiny, který se uplatňoval vedle vlivu latinského, lze se přesvědčit rozbořením obrozených textů. Jos. Jungmann nám pak podává přímé svědectví o vlivu německé literatury v době obrozené: „Náleží to mezi vadý literatury, že příliš mnoho, a to téměř ze samé němčiny překládáme, v které mimo to vychování jsouce i mysliti jsme navykli“ (*Historie literatury české*, vyd. 1825, s. 491; vyd. 1849, s. 358).

⁸ Všiml si toho poprvé P. V. Žák v citované již gramatice: „Wird, zumahl bei Zeit andeuten-den Bindewörtern, der Nebensatz dem Hauptsatze vorangestellt, so wird jener gerne mit dem Zeitworte geschlossen, dieser mit dem Zeitworte angefangen“ (vyd. 1842, s. 265—266; vyd. 1846, s. 245). Jako příklad uvádí časové souvětí: *Když jsme ke bráně přišli, ptal se nás mýtný...*

⁹ Tyto spojovací dvojice neušly pozornosti obrozených gramatiků. Nejvíce jich zachytil v *Krátké mluvnici české pro Čechy* (1845) J. B. Malý. Uvádí mezi nimi i dvojice *ač, ačkoli, jakkoli, třeba — nicméně, však, přece, přes to všechno, poněvadž, jelikož, jestli, když, pakli, kdyby* —

tedy, tož, tof; až, jestli, kdyby — pak (s. 67). Již dříve na některé spojovací dvojice upozornil J. Dobrovský, V. Hanka, Fr. C. Kämpelík, P. V. Žák, T. Burian aj.

¹⁰ Srov. B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Čs. vlastivěda, ř. II. Spisovný jazyk český a slovenský, Praha 1936, s. 96.

¹¹ Viz M. Grepl, *Vývoj slovosledu v Tylově próze*, Slovo a slovesnost 20, 1959, s. 248n.

ПОЛОЖЕНИЕ ГЛАГОЛА В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ЧЕШСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Порядок слов в текстах отдельных научных дисциплин эпохи чешского национального возрождения (последняя треть 18-го и первая половина 19-го веков) управляется тем же самым принципом актуального распределения (т. е. смыслового членения) слов, как и порядок слов в текстах современного языка. Члены предложения расположены по объективному порядку, т. е. в последовательности от основы (от отправной части, от данного) сообщения к его собственному ядру (к новому). При таком-то размещении членов предложения является очень значительной позиция определенного глагола, так как глагол служит связующим средством между отправной и ядровой частями предложения, исключая те случаи, когда он выступает в качестве собственного ядра предложения. При своей связующей функции он тяготеет к ядровой части предложения, тем более, чем богаче его лексическое содержание. В эпоху чешского национального возрождения связующей функции глагола противоречила тенденция ставить глагол в конце предложения. Глагол здесь ставился по грамматическому принципу, так как его позиция не определялась его участием в семантической структуре предложения, но только его принадлежностью к данной грамматической категории. Нет спору, что такая схема оставалась за пределами системы порядка слов в литературном чешском языке. Она была искусственно внесена в него еще во время ренессанса и гуманизма (конец 15-го, 16-ый и начало 17-го веков) из латинского языка. Литературный чешский язык в конце 18-го и в первой половине 19-го веков только продолжал старшую традицию, развитую под чужим влиянием. В сороковые годы 19-го века от этой нечешской схемы расположения слов начинают освобождаться художественная литература, между тем как научная литература сохраняет ее еще в 50-ые, даже в 60-ые годы. Наконец, книжную, нечешскую схему побеждает системная схема, управляющаяся принципом актуального распределения членов предложения.

Тенденция ставить глагол в конце предложения проявляется во много раз сильнее в придаточных предложениях, чем в самостоятельных. Если управляющее предложение следует за управляемым, глагол стоит обыкновенно в начале управляющего предложения. Та же тенденция осуществляется и во второй части управляющего предложения, когда первая часть отделена от второй вставным придаточным предложением. Если оба предложения соединены соотносительными союзными средствами типа *protože — tedy, jestliže — pak, ačkoli — přece*, определенный глагол управляющего предложения занимает место позиции в конце предложения. Это объясняется тем, что соответствующая пара союзных средств тесно соединяет управляемое предложение с управляющим, так что не надо выражать это соединение посредством начальной позиции глагола. Определенный глагол следует часто и за деепричастными и причастными оборотами, исключая случаи с начальной позицией связующего наречия. Даже в развитом деепричастном обороте встречается сильная тенденция ставить деепричастие в конце предложения, но рядом с этой позицией находится и начальная позиция, обыкновенная в современном чешском литературном языке.

STELLUNG DES ZEITWORTES IN DER WISSENSCHAFTLICHEN LITERATUR DER BÖHMISCHEN VOLKSWIEDERGEURT

Die Wortfolge der wissenschaftlichen Literatur in der Periode der böhmischen Volkswiedergeburt (letztes Drittel des 18. und erste Hälfte des 19. Jh.) richtet sich nach demselben Prinzip der aktuellen Satzgliederung wie die Wortfolge der jetzigen tschechischen Schriftsprache. Die Satzglieder befolgen die sog. objektive Wortfolge, die von dem Ausgangspunkt der Mitteilung

auf ihren Kern hinzielt. Bei dieser Wortfolge spielt die Stellung des finiten Verbs eine große Rolle, weil es als ein Bindeglied zwischen dem Ausgangsteil und dem Kernteil des Satzes dient. Man muß nur die Fälle ausschließen, in denen das Verb mit dem eigentlichen Kern zusammenfällt. In seiner Verbindungsfunktion tendiert das Verb zum Kernteil des Satzes, und zwar in zunehmender Abhängigkeit von seinem Sachinhalt. Während der böhmischen Volkswiedergeburt leistete die Tendenz, das Verb ans Ende des Satzes zu stellen, der Verbindungsfunktion desselben Widerstand. Man kann in dieser Tendenz ein grammatisches Prinzip erblicken, weil die Stellung des Verbs nicht durch die Eingliederung in die Bedeutungsstruktur des Satzes, sondern durch die Zugehörigkeit zu einer grammatischen Kategorie bestimmt wurde. Dieses Schema der Wortfolge wich vom tschechischen System der Wortfolge ab. Es wurde bereits in der Zeit der Renaissance und des Humanismus (Ende des 15., 16. und Anfang des 18. Jh.) ins Tschechische aus dem Lateinischen eingeführt. Die tschechische Schriftsprache am Ende des 18. Jh. setzte nur die alte Tradition fort, die unter lateinischem Einfluß entstanden war. In den 40er Jahren des 19. Jh. fängt die Belletristik an, dieses fremde Schema der Wortfolge zu sprengen, während die Fachliteratur noch in den 50er und 60er Jahren daran festhält. Auch auf diesem Gebiete muß dieses dem tschechischen Wortfolgesystem fremde Schema vor dem einheimischen weichen.

Die Tendenz, das Verb ans Ende des Satzes zu stellen, ist in den Nebensätzen stärker als in den Hauptsätzen. Wenn ein regierender Satz auf einen regierten folgt, steht das Verb am Anfang des regierenden Satzes. Dieselbe Tendenz setzt sich auch im zweiten Teil des regierenden Satzes durch, wenn der erste von dem zweiten durch einen eingeschobenen Nebensatz abgetrennt ist. Falls die beiden Sätze mittels korrelativer Bindeglieder, z. B. *protože — tedy, jestliže — pak, ačkoli — přece* verbunden sind, tritt das finite Verb des regierenden Satzes ans Ende. Man kann dies dadurch erklären, daß diese verbundenen Wortpaare den regierten Satz mit dem regierenden so eng verknüpfen, daß eine Verbindung mittels Anfangsstellung des finiten Verbs nicht ausgedrückt werden muß. Das finite Verb folgt oft auf den Partizipialsatzteil mit Ausnahme jener Fälle, wo unmittelbar nach diesen Partizipialsatzteilen kein Verbindungsadverb steht. Sogar in den Partizipialsatzteilen zeigt sich eine starke Tendenz, das Partizip ans Ende zu stellen; gleichzeitig mit dieser Position setzt sich auch die in der heutigen tschechischen Schriftsprache übliche Anfangsstellung durch.